७०. रराण = अध्वतनत्, महामात्रः = प्रधानमन्त्री, हस्तिपकैः = राजशिक्षकैः, सनिर्झरोद्गारं = निर्झरप्रवाहसहितं, पांसुपेषं = पांसुवत् पिष्ट्वा, पिनष्मि = चूर्णयिष्यामि, वर्णकम्बलमिषात् = चित्रकम्बलव्याजात्, व्यूढपक्षं इव = धृतगरुतमिव, सुदर्शनशङ्खधारिणं = सुन्दरशंखमालाधारिणं शंखचक्रधारिणं, कृतदर्पेण = प्रकटितगर्वेण, कान्तं = मनोहरं, कृतः दर्पकस्य = मन्मथस्य अन्तं येन तं, कृत्तिवाससं इव = शिवमिव, वारणेन्द्रं = गजेन्द्रम्।

७१. पुण्यमेव द्रुमः तस्य पुष्पस्तबकेन पुष्पगुच्छभूतेन, रिपव एव कमलानि तेषां उल्लासविरत्यै = निरानन्दाय, मृगाङ्कबिम्बेन = चन्द्रबिम्बेन, सैन्यमेव सरः तस्य, पुण्डरीकेण = श्वेताम्बुजेन, अम्बरतलं = आकशं, स्वेदिनीं = स्वेदवर्ती. समाश्वासयन् = वीजयन्, गन्धकरिणम् = मदगजम्।

पारदृश्वा = पारीणः, नर्मालापेषु = प्रियवचनेषु, कुशलः = निपुणः, साहित्यमेव आरामः = उद्यानं तस्य माधवः = वसन्तः, माधवः = तन्नामकं मित्रं, आनन्दग्रन्थिलया = आनन्दजनकया, गिरा = वाचा, पञ्चमं भूतम् = आकाशः, प्रथमं भूतं इव = पृथ्वीव, पृतना = सेना, सकलराजमण्डलस्य संपूर्ण चन्द्रबिम्बस्य च ग्रहे ग्रहणे, लालसा = आसक्ता, पर्वणि = शुभदिने पूर्णिमायां च,

अप्रतिमम् = असमम्, अधरितं = अल्पीकृतं पूर्वराजन्यचक्रस्य चरितं येन सः, अन्यः = विलक्षणः सतां = सत्पुरुषाणां नक्षत्राणां च, गोष्ठीं = समावेशं, सार्वभौमभावे = चक्रवर्तित्वे दिग्गजत्वे, दानजलं = दानवेलायां मोक्तव्यं वारि मदजलं च, जाड्यं = मान्द्य शीतलतां च, तेजस्विनां = पराक्रमिणां दीपादीनां च, परलोकबुद्धिं = स्वर्गनरकादिचिन्तां, द्विजकुलदूषकाः = ब्राह्मणबाधकाः पक्षिशिक्षकाः च प्रथमस्य पयोनिधेः = पूर्वसमुद्रस्य, प्रतीरभुवनं = तीरदेशं, पृथ्वीं = बृहतीं, पृतनां = सेनाम्।

१०. क्षीराब्धिमथनम्

- रचयिता - के. यम्. कृष्णमूर्तिशास्त्री

७१. पूर्वं कृतयुगे बलवता दैत्यानां तथा वीर्यवतामादित्यानाञ्च धार्मिकाणामुदियायैवंधीरमराजरनिरामयतायै कृत्वा क्षीरोदमथनं प्राप्नुवाम रसमृतरूपं रसायनमिति। ततो निश्चित्य मथनं, योक्त्रं कृत्वा वासुकिं, मन्धरं विधाय च मन्थानममितौजसः सुरासुराममन्थुस्तरां संहताः । संवत्सरसहस्रानन्तरञ्च योक्त्रसर्पशिरांसि दशन्ति शिलादशनैर्दर्शन भयङ्करैरत्युग-मुद्भवमुर्विषम्। येनोत्पतितेन हालाहलेन कालानलमपि कबलयितुमुज्जवलेनात्युल्बणेन सकलोऽपि लोकः समवालोकि ज्वालाभिरलं दग्धः। अथ दिवौकसः सर्वेऽपि कृत्वा हाहारवं घोरं

Scanned by CamScanner

त्रायस्व त्रायस्वेति क्रोशन्तश्च शरणार्थिनः शङ्करं पशुपतिं महादेवं रुद्रं जग्मुः स्तुवन्तस्तिग्मकरसहस्रसप्रभं भगवन्तम् । ततस्तत्रैव सत्वरं प्रादुर्भवञ्शङ्खचक्रधरो हरिरुवाचैनमनीचप्राकृतिसुलभं शूलभृतं भर्गंकृत्वा मन्दहासममन्दहासास्पदवैभवेभ्यः प्रतिसुपर्वभ्यः । देव सार्वभौम ! मथ्यमानेऽस्मिन्नुदधौ दैवतैर्यदुपस्थितं भवति पूर्वं तत्त्वदीयं यदाजसेऽग्रेसरः सुराणामतोऽग्रपूजामिमां मन्यमानोऽस्मत्प्रार्थनया गृहाणेदं प्रभो ! विषं, विधत्स्व लोकानां भविकं भवदेकसाध्यमित्युदीर्य सत्वरमन्तरधत्त ।

७२. शम्भुरपि भगवानुदीरणानुसारेण शार्ङ्गिणः शरणागतत्राणपरायणः पूर्णो घृणया गीर्वाणेषु गरलं करालं हालाहलं नाम लीलया करे कलयन्कवलयामासामृतमिव पुरस्तात् त्रिदशानामीश्वरतां यथार्थयन्स्वात्मनः क्षेमाश्चिकीर्षुर्जगता माशुतोषः । गतवति च भगवति भर्गे पुनरपि ममन्थुः देवासुराः । अथ मथनादुन्मथितोऽहं भूवं मेति भीतिमेत्यव प्रविवेश पातालं मन्यपृथ्वीधरो वत मन्दरोऽपि ततोऽस्ताविषुर्मधुसूदनं दिविषदः पीयूषलिप्सया निर्वेदमनासाद्य प्रसादयितुमृभुक्षप्रभृतयो लक्ष्यैकचक्षुष्काः पुण्यवच्चक्षुष्कं 'प्रभो ! पालयास्मान्क्षितिभृतमेत-मुद्धरे ति । श्रुत्वेति भक्तपराधीनो वैकुण्ठः कामठं वपुरास्थितः पृष्ठतः कृत्वा पृथ्वीधरमध्युदधि शिश्ये हरिः । लोकात्मा स केशवः

पर्वताग्रमपि हस्तेनाक्राम्य स्थित्वा च देवानां मध्ये हन्त ! ममन्थ स्वयमपि पुरुषोत्तमः प्रदिदर्शयिपुरिव प्राभवमात्मनः । वर्षाणां परं सहस्राद्दण्डकमण्डलपरिमण्डितदोर्दण्डो मार्ताण्डसहस्रप्रदीपः प्रद्युम्नावलेपलोपिरूपः कलितानल्पाकल्पः पुराणपुरुषकल्पः कोऽप्युदस्थाद्यस्य समुदितस्येव लोकभागधेयस्य धन्वन्तरिरिति विदुर्नामधेयम् । अप्सु च क्षीरात्मसु निर्मथनाद्यो रसस्तस्मादुत्पतताश्च या अभवन् वरा विलासिन्यरस्ता भवन्त्यभिधीयमना अप्सरस इति । असङ्ख्येभिः साकं परिचारिकाभिः षष्टिः कोटय उद्बभूवुरप्सरसः सर्वाः सुवर्चसः । न ताः प्रत्यगृह्णन्देवदानवा इति पर्यगण्यन्त गणिकायमानतया रमण्यः साधारण्यः । ततो कन्या वरुणस्य महाभागा वारुणी सुरा परिग्रहमार्गणमातन्वत्युत्पपात ! पिष्टादिविकृतेरेव निषिद्धत्वात्सुरायाः निषेधशास्त्रस्य मनुष्यविषयत्त्वाच्चादितेः सुतास्तामनुमत्या हरेरसुरेषु च ग्राहयितृषु पर्यग्रहीषुः कामं हर्षुला, अतः सुरा व्यपदिश्यन्ते । उत्तस्थुश्च तत उच्चैःश्रवा नाम हयः, कौस्तुभो नाम रत्नश्रेष्ठः, सोमदेवश्च । तुरगस्तुरासाहं कौस्तुभः कैटभजितश्चाभजत् । आयुर्वेदमयोऽनामस्य दायकः स महातेजा जगाम साधारणतां लोकरक्षणतत्परो भगवान्धन्वन्तरिः ।

Scanned by CamScanner

७३. पुनरपि प्रवृद्धोत्साहाः क्षीरवारिधिं क्षोभयां चक्रिरे च चक्रिणः प्रेरणया सुरासुराः सर्वे । दीर्घादथ कालाल्लीलालास्यकलाविलासरसिका नीलालकोल्लासिनी रूपसम्पत्समृद्धा श्यामा श्यामाम्भोदवपुषमपि विमोहयन्ती पुरुषोत्तममदभ्रैर्विभ्रमैरभ्रमुचंक्रमणरमणीया रमणीमणिरिन्दिरा स्फुरदिन्दिन्दिरसन्दोहपरिसुन्दरमन्दारहारमेदुरकरसरोरुहमनोहरा प्रादुरभूद् भुवनमाता । सर्वाभरण परिपूर्णा सर्वलक्षणलक्षिता रत्नकोटीराङ्गदसुभगाकुञ्चितमूर्धजविजितचञ्चरीकनिकुरुम्बा रणन्मणिमेखलाशिञ्जानमञ्जीरा प्रत्युग्रद्रुतजातरूपवपुषा भ्राजमाना चतुर्भुजाऽम्बुजावासा सुवासा गुणानां पूर्तिश्चतुर्भुजादन्यत्रापश्यन्ती करतलकलितमालिकामर्पयन्ती कण्ठे उत्कण्ठमाना पुरुषोत्तमस्य पश्यत्स्वनिमिषेषु विनम्रशिरोरम्या श्रीनिवासयति स्म पूजितं भजमान वक्षस्थलं पुण्डरीकाक्षस्य, यस्मिंश्च क्षणे देवदुन्दुभयो नेदुर्नतुरप्सरसो, जगुः कलं गन्धर्वाः पुष्पाणि ववृषुः ऋषयः प्रहृष्यन्तः।

(वैदेहीविवाहात्)

कठिनशब्दार्थः

(परिच्छेदक्रमेण)

७१. अमराजरनिरामयतायै = मरणस्य जरायाः रोगस्य च अभावाय, रसायनम् = कायसिद्धिकरमौषधम्, प्राप्नुवाम = लभेम, धीः = बुद्धिः, उदियाय - उदभूत्, योक्त्रं = मन्थनरज्जुं, मन्थानम् = मन्थदण्डम्, उद्बमुः = बहिरनयन्, अत्युल्बणेन = अत्यधिकेन, अलम् = अत्यन्तम्, अलोकि = अदृश्यत, दिवौकसः = देवाः, तिग्मकरसहस्रप्रभं = सहस्रसूर्यसमतेजसं, सुपर्वभ्यः = देवेभ्यः, मन्दहासं कृत्वा, भाविकं = क्षेमं, उदीर्य = उक्त्वा, अन्तरधत्त = अन्तर्हितोभूत्।

७२. घृणया = दयया, आशुतोषः = अल्पसन्तुष्टः, करालं = घोरं, यथार्थयन् = सार्थकीकुर्वन्, चिकीर्षुः = कर्तुमिच्छुः, उन्मथितः = पीडितः, मा भूवं = न भवेयं, भीतिं प्राप्येव, ऋभुक्षप्रभृतयः = इन्द्रादयः, पुष्पवच्चक्षुष्कं = पद्मलोचनं, अस्ताविषुः = अस्तुवन्, क्षितिभृतम् = मन्दरपर्वतम्, कामठं = कूर्मसम्बन्धि, अध्युदधि = समुद्रे, शिश्ये = अशेत, परं = परस्तात्, प्रद्युम्नावलेपलोपिरूपः = मन्मथाधिक सुन्दरः, कलितानल्पाकल्पः = कृतानेकालङ्कारः, पुराण पुरुषकल्पः = विष्णुसमः, उदस्थात् = उत्थितः, समुदितस्य = एकत्र सङ्गतस्य, भागधेयस्य = भाग्यरूपस्य, क्षीरात्मसु = क्षीररूपासु, अप्सु = जलेषु, सुवर्चसः

Scanned by CamScanner

= शोभनं वर्चः यासां ताः, साधारण्यः = सर्वपुरुषसाधारण्यः, परिग्रहमार्गणं = पतिगवेषणं, आतन्वती = कुर्वती, निषेधशास्त्रस्य = न सुरां पिबेत्, इति निषेधस्य, हर्षुलाः = सन्तुष्टाः, ग्राहयितृषु = ग्रहणानकूलेषु सत्सु, सोमदेवः = चन्द्रः, तुरगः = उच्चैः श्रवाः, तुरासाहं इन्द्रं, कौस्तुभं = तन्नामकं रत्नं, कैटभजितं = हरिं, अनामयस्य = आरोग्यस्य, दायकः = दाता।

७३. क्षोभयांचक्रिरे = ममन्थुः, श्यामा = यौवनमध्यस्था, श्यामाम्भोदवपुषं = नीलमेघश्यामं, पुरुषोत्तमं अपि = हरिमपि, अदभ्रैः = अधिकैः, विभ्रमैः = विलासैः विमोहयन्ती, अभ्रमुचंक्रमणरमणीया = गजगमनरम्या, इन्दिन्दिरसन्दोहाः = मधुकरसंघाः, मेदुरे = घने, भुवनमाता - लोकमाता इन्दिरा - रमणीमणिः प्रादुरभूत्ः, कुञ्चितैः = वक्रैः, मूर्धजैः = केशैः विजितः चंचरीकनिकुरुम्बः = मधुकरसमुहः यस्याः सा, रणन्ती मणिमेखला = रत्नकाञ्ची यस्यास्सा, शिंजानाः = ध्वनन्तः मंजीराः यस्यास्सा, प्रत्यग्रद्रुतं = सद्यः, द्रावितं जातरूपं = सुवर्णं तस्य सरूपेण समेन वपुषा - देहेन, अम्बुजावासा = पद्मासना शोभनं वासः वस्त्रं यस्याः सा, चतुर्भुजात् = नारायणात्, अन्यत्र = परस्मिन्, उत्कण्ठमानाः = उत्सुकाः, अनिमिषेषु = देवेषु, पुण्डरीकाक्षस्य = हरेः, भजमाना = प्राप्तवती, श्रीनिवासयति स्म = प्रियं निवासं अकरोत्, नेदुः = अध्वनन्, जगुः = अगायन्त।